

Зигмунт Ковальчук, Олександр Осипенко

КОВАЛЬЧУК Зигмунт — доктор гуманітарних наук (керунок «історія») Зеленогурського університету республіки Польща. Сфера наукових інтересів — історія релігії, історіографія.

ОСИПЕНКО Олександр Миколайович — вчитель історії середньої школи №15 м. Полтава. Сфера наукових інтересів — історія українсько-польських взаємин.

НОМО HISTORICUS. СКАНДАЛ ІСНУВАННЯ

Осмилення проблеми людської свободи має досить довгу історію. Без сумніву, це одна з ключових філософських проблем, яка завжди була актуальною. Людська свобода зумовлюється такими факторами, як історія, суспільство, характер окремого індивіда, отже, нашим становищем у світі та координатами, що відповідають цій ситуації. Свобода змушує нас звертати увагу на повсякденні реалії, становище інших людей, що ми робимо з певною ніжністю, яка надає всьому повноцінності, вказує на внутрішній стан та значення окремого факту; якщо при цьому буде виявлена також відвага — то ми не піддаємося пасивно життю і будемо діяти з цілковитою віддачею, що допоможе нам змінити як життя, так і самих себе. Отже, виник би новий світ, заснований на безкорисності, і створила б його безкорисна здатність людини шляхом цілковитого розквіту нашої свободи, і тоді б людська особистість, звернувши увагу на його абсурдність, могла б подолати абсурд і будь-який супротив. На жаль, нині у нас є лише наш світ...

Мета цієї статті полягає в тому, щоб розкрити зв'язок скандалу з людською свободою та проаналізувати скандал як соціальний феномен, предмет якого суперечить легітимним релігійним, творчим, науковим та іншим соціально-культурним практикам.

У будь-якій свободі приховано божий елемент. Бог не втручається, але чекає і стає творчим джерелом тієї миті, коли він прокидається й починає діяти. Бог не був би Богом, якби він не чекав нас біля всіх його шляхів. Феноменально цю істину розкриває німецький лауреат Нобелівської премії Герман Гессе в романі «Нарцис і Златоуст» [1]. Нарцис відкриває Златоусту його особистість: наче психоаналітик, нарис розповідає співрозмовнику правду про нього самого. Здавалося б, що це відкриття перед іншим меж свободи і небезпек, які чатують за нею, буде розумним застереженням від реалізації свободи без обмежень. Але це хибна думка. Чуттєвий та душевно вразливий — майже до психічного знесилення — Златоуст, який є протилежністю Нарциса, прагне відкрити таємницю світу, таємницю свободи. Він не боїться скандалу, порушення норм міщанської моралі. Свобода захоплює.

Хто з нас може зрівнятися з генієм, котрий здатен піднятися вище сучасних способів експресії? Тут художній талант і структура твору перевершують інші цінності. Караваджо, який був скандалістом у житті та в творчості, егоцентричний і скандальний завдяки своїм картинам Пікассо, геніальний і невгамовний Моцарт (історію якого так чудово показав Мілош Форман у фільмі «Амадей») — усі вони стали класиками. Справжній геній, користуючись уже відомими засобами експресії, дистанціюється від них, неначе перевершуючи їх своїм творчим задумом: класики відходять на другий план, зате яскраво починає горіти творчий задум. Творчий талант можна розпізнати саме за способом відходу від норм, що надихнули митця, підказали йому тему, яку він оформлює самостійно, надаючи власному творові вічної молодості, помітити яку зможуть лише ті, хто побачить у цьому творчий дух.

У скандальному кінофільмі Агнешки Холанд «Повне затемнення» робиться спроба пояснити міф Артура Рембо — абсолютного генія, проклятого поета, який вражає невгамовністю особистості й життя. У фільмі питання божевілля ґрунтується на відсутності межі під час бунту. Це цілковитий бунт супроти того, що обмежує можливості максимального розширення фізичного та душевного досвіду. Рембо — скандаліст, тому що його обмежують. У фільмі повторюється сон поета, де він літає, неначе птах, і гукає: «Далі! Далі!». Здається, це

буде нищівне прагнення до пізнання меж своєї свободи. Це бажання досягнути таємницю існування. Скандалом у цьому фільмі є порушення будь-яких міщанських норм поведінки й вихід у площину цілковитої свободи. За це прагнення «...ми платимо більше, ніж належить», — пише Альбер Камю в п'єсі «Les Justes» [2, с.42].

У момент, коли наша поведінка детермінована, вписана в ситуацію, наша вільна особистість збирає до купи творчі пориви, визначаючи своє майбутнє, випереджаючи те, що може трапитися, вказуючи мету, якої ми прагнемо. Це непростий стан, бо такої миті ми перебуваємо наче на одному з гірських шпилів. *Назвемо це мужністю бути вільним.* За такою мужністю криється страх того, щоб не полетіти в прірву. Через те людина зазвичай намагається забезпечити себе в таких обставинах, шукає точку опори, щоб не боятися порожнечі. Бажання забезпечити себе перебуває поряд з прагненням до автентичності. Саме вказане «бажання» гальмує пориви свободи і нав'язує відсутність автентичності. Таким чином ми звикаємо до певної ролі, умов життя, різноманітних обмежень, виправдовуючи це так званою відповідальністю, під маскою якої ми приховуємо боягузтво, і через те не станемо вільними. Французький мислитель Reguу твердить: «Існує дещо гірше, ніж розбещена людина, — це людина, яка звикла» [3, с.142]. Ця думка може шокувати, проте насправді розбещена людина все ж готова до пориву, а той, хто звик, засипає, пригадуючи власне минуле. Він охоплений повсякденною банальністю. Така людина зрікається власної свободи. Можливість пориву, що постає перед нею, лякає її, тому вона затримується, починає міркувати про наміри вільної дії і задовольняється самим передчуттям свободи, внаслідок чого відчуває себе безгрішною, хоча подвигу здійснено не було. Зумовлена дрібною залежністю, абсурдним страхом дріб'язковості, така людина відчуває, що все це досить важко стерпіти, а тому таке становище здається їй мерзотним. У цьому виражається специфічний феномен, репрезентований Налковською. Задля звичного життя ми жертвуємо бажанням свободи і тим, що вона тягне за собою. Однак вислів «звичне життя» нітрохи не є негативним. Схвалення мирського життя походить з християнської ментальності й особливо воно посилилося в більш пізні сторіччя, передовсім в епоху Реформації. Для реформаторів середньовічна католицька церква (яка розглядалася тоді як спільнота, в якій ті, хто цілком належав до неї, могли добитися спасіння для решти — менш причетних) була чимось ненависним. Заперечення медіації було тісно пов'язане у реформаторів з неприйняттям середньовічного тлумачення святості, згідно з яким силу Бога можна відчути лише в певний час, у певних місцях і завдяки певним ритуалам. З точки зору реформаторів це свідчило про контроль Бога над людиною і людини над Богом.

Заперечуючи таке, реформатори заперечували зв'язок священиків з особливою владою таїнства й разом з тим таку ідею особливого покликання до святого життя, як цілібат. Мартін Лютер засвідчив це на прикладі свого життя: він полишив рясу й одружився на монахині. Бурхлива для того часу реакція на скандали, що підривали основи католицької церкви, відкрила чимало неочікуваних перспектив для реалізації свободи окремого індивіда [4].

Відмова визнати винятковість вищих духовних чинів, зречення мирського життя шляхом прийняття клятви вбогості, чистоти і послуху свідчили також про визнання того факту, що повноту християнського існування слід відтепер шукати в земному житті, у шлюбі, у своїй професії. Виникає враження, що весь сучасний розвиток ствердження мирського життя було передбачено і почато лише в епоху Реформації.

Основою для нового тлумачення мирського життя був один з головних постулатів іудео-християнсько-ісламської традиції. Бог як творець сам стверджує буття і життя, дає людині свободу, аби та сама реалізовувала себе на землі. Це підтверджує висловлена в першому розділі Першої книги Мойсеєвої повторювана думка «І Бог побачив, що добре воно» [5, w.25-b]. З цього старого християнського мотиву реформатори, звісна річ, зробили радикальні висновки. Самі ж монахи торували шлях поняттю жити молитвою за допомогою роботи, яка була засобом, що розширює поле свободи людини.

Скандал Реформації — реакція на потрясіння, яких католицька церква зазнала в той час, — у підсумку призвів до зміни ментальності більшої частини населення Європи, що допомогло в утвердженні сучасного гуманізму й сучасної ідентичності. Праведне життя вимагає співучасті в

становленні життя та його досягнень. Потрібно реагувати на вимоги, які несе з собою свобода. Саме тому аскетизм традиційних монахів почали сприймати не лише як зухвалий, скандальний і пихатий, а і як такий, що суперечить природі, якою Бог наділив людину. Для реформаторів такий аскетизм суперечив самим намірам Бога і означав зневагу до дару Господа, бо ми повинні віддавати його шляхом цілковитої поваги до свободи, яку ми від Нього отримали. Зрозуміло, чому в суспільствах, що зазнали впливу такої ментальності (особливо там, де сильним було пуританство), розвивалося нове позитивне ставлення до виробничої діяльності, яка тлумачилася як реалізація даної нам свободи, а також утверджувалося те, що є частиною людської природи.

Одна з небезпек, що може знищити свободу, — це стадний інстинкт. Він здатен непомітно придушити свободу. Цей «інстинкт» найчастіше виявляється у формі «vox populi», що нав'язує відповідні способи поведінки, канони, ієрархію, звички. Це призводить до втрати природності. Природним стає те, що роблять інші, і те, що нав'язує могутнє поняття «усі». Готовий одяг, стандартні силуети, повсюдна спільність думки (нерідко з часткою лицемірства) — все це зводиться до поняття здорового глузду. «Доречність» набуває такої доречності, що забирає живу силу в любові до свободи. Однак виявляється, що громадськість та індивіди, які схилиються перед такою неприродністю, втрачають творчі сили, потрібні для творення високої культури і мистецтва, відкриття нових меж свободи. Руйнівниками подібної зрівнялівки є передовсім скандалісти.

Скандал — не для антиісторії.

Сократ, Ісус, Магомет, Мартін Лютер Кінг, Махатма Ганді — всі вони мали сміливість бути іншими, ламали етикет, розбещували, скандалили. Їхня поведінка, вчинки, справи і слова викликали осуд і навіть сором. Влада і громадськість називали їх авантюристами. Досліджуючи поведінку та біографії цих видатних особистостей, історики потрапляли в пастку. З другої половини XX сторіччя дослідники намагаються побачити не лише випадковість, а й те, що лишається постійним у людському бутті, тобто ті приховані й відомі вчинки, які можна було б зарахувати до повторюваності в людському бутті. Але якщо це можливо щодо історичних осіб, то видається абсурдним стосовно великих релігійних реформаторів, яких суспільна свідомість обожає, закриваючи у такий спосіб можливість розгледіти в міфіві що-небудь інтимне.

Однак історики піддалися спокусі психологізації. Вони завжди були схильні, особливо в жанрі біографії, пояснювати людські вчинки стимулами і гальмами людської психіки, яка описувалася зазвичай у категоріях повсякденного досвіду й буденної мови. Нова психологія розкрила шляхи в невідоме. Психоаналітичні школи пропонують історикам вивчати роботу несвідомого. Наскільки це цікава сфера для досліджень, ми переконались, працюючи над матеріалом для книги про кардинала Ледуховського, який жив у XIX столітті і був сановником у Ватикані [6]. І ось цей легітиміст і консерватор, котрий не цікавився справами поляків в анексованому Пруссією Познанському герцогстві, викликав справжній скандал у середовищі патріотичної польської аристократії, коли заборонив співати гімн «Господи, Ти, який Польщу», розкритикував духовенство, яке підтримувало патріотизм, і заохочував асиміляцію польського етносу прусською державністю. Його поведінка цілком змінилася в період культуркампу, репресій Бісмарка щодо католицької церкви та самого кардинала. Приниження, ув'язнення та вигнання, яких він зазнав, змінили його. Колишній космополіт став символом несхильного патріота, стурбованого долею свого народу. Його листи тих років є надзвичайно цікавим джерелом для дослідження особистості з точки зору історії та психології. Нині історики звертають увагу на недостатню вивченість ментальності й ірраціональної сфери — снів, божевілля, фантазмагорії — що є можливим поза зверненням до тієї чи іншої психологічної школи.

Особливо цікаво це реалізовано у роботі Годда «Мартін Лютер» [4]. Автор аналізує атмосферу сім'ї, страхи і незвичні випадки, що вплинули на майбутню діяльність цієї великої, проте неоднозначної особистості. Без сумніву, нині історичні науки найчастіше психологізуються шляхом дослідження ментальності, у сфері якої історики відчують себе

досить впевнено, досліджуючи, приміром, стереотипи мислення і таким чином відходячи досить далеко від того, чим власне цікавиться психологія. Це можна помітити на прикладі роботи Габріеля Гарсія Маркеса «Скандал сторіччя та інші фейлетони» [7], яка має не лише літературну цінність, а й історичну. Коли Маркес був молодим журналістом колумбійського «El Espectador», він став свідком знаменних скандальних подій. Листування, яке він зібрав, відображає перший досвід репортера, котрий зіткнувся з тогочасними проблемами Європи: конференція Великої четвірки, суецька криза й афера, пов'язана з планами французької операції в Індокитаї. Різноманітні тематичні й стилістичні репортажі, що виникли протягом перебування письменника в Римі та Венеції, рецензії на фільми, легкі фейлетони і цикл про Папу, — все це поповнює винятковий для творчості Маркеса багатосерійний детектив, навіяний тоном італійської преси, яка коментувала скандал сторіччя — вбивство Вільми Монтезі. Книга завершується політичними репортажами щодо ситуації в Колумбії та Угорщині після революції 1956 року. Картина Європи п'ятдесятих років, створена рукою південноамериканського письменника, — це нотатки й історико-психологічний аналіз для південноамериканських читачів. Водночас це ще й цікава картина латиноамериканської ментальності того періоду. Скандальний характер подій, свідком яких став автор, підштовхують його до глибокої рефлексії над людиною та її місцем в історії.

Неодмінно слід назвати ще одну спокосу, що постає перед істориком, який намагається «пояснити минуле», — це структуралізм. Структуралістські ідеї справді міцно зафіксувалися в працях істориків. Історики запозичують їх з культурної антропології, психології та семіотики. Наш індоєвропейський світ існує в колі уяви з його потрійною функцією ритуального посередництва, воєнної агресії та працелюбної плодovitості. Таке бачення наснажує колективну уяву, яка охоплює як божества, так і оповідний фольклор. Його невід'ємною частиною є скандал: вчинки Зевса, міфологічних богів, любов, драма, трагедія. Змішаний світ, у якому діяли разом боги і люди (згадайте в цьому сенсі троянську війну), світ, що розбурхує уяву і творчі сили в людині, її нестримну зухвалість, властиву непокірній натурі. Два історичних скандали живлять уяву цивілізації протягом довгих століть. Хіба без Гомера почались би пошуки Трої, де було знайдено такі значні археологічні цінності? Простір цієї структури веде нас далеко в минуле, у період протоіндоєвропейської общини, але разом з тим охоплює тривалий період, що стосується і нас самих. Бо у нас закладено імператив необхідності та свободи дії, що є суттєвим доповненням нашої історії.

Скандал як елемент, що мобілізує громадськість.

Роман В. Набокова «Лоліта», що побачив світ 1955 року, невдовзі став одним з найвідоміших романів ХХ сторіччя. Хоча нині він належить до канону лектури, у свій час викликав неабиякий скандал. І цьому не варто дивуватися. Змальовуючи історію нестримного кохання дорослого чоловіка до дванадцятирічної дівчинки, автор порушив, по суті, побутове табу. Атмосферу скандалу підігрівала інформація про цензурну заборону, що значною мірою призвело до того, що книга Набокова завоювала книжковий ринок. Без зайвих слів можна сказати, що книга та її екранізація підвищили чутливість суспільства і спричинили дискусії та протидію супроти відхилень, які доти замовчувалися. Отже, скандал здатен впорядковувати те, що лицемірно приховують навіть значні суспільні групи.

У сучасну епоху разом зі спадом відчуття причетності до космічного порядку ідеї, коли теологічна перспектива відходить на задній план чи втрачає роль основи нашого життя, посилюється переконання в тому, що завдання утвердження життя, пошуку джерела іманентних якостей падає на наші плечі. Адже ми самі вирішуємо, наскільки наше існування є хорошим. На нас покладена відповідальність за перетворення життя і буття, завдяки чому однозначно можна вирішити, чи доброю є натура і просте життя, а також сама можливість перетворення, і, зрештою, та площина, на якій те й інше можуть пов'язуватися одне з одним. У межах такої перспективи обов'язковою є зміна семантики слова «скандал», оскільки в такому разі воно набуває ознак провокації — цього разу творчої, такої, що веде до пробудження і допомагає

позбутися повсякденних звичок і навичок як окремим індивідам, так і цілим суспільним групам.

Звісна річ, тут не вдасться оминати маніпуляції, що здійснюють індивіди та еліта заради корисливих інтересів, як це добре помітно на прикладі скандалу, що виник навколо Margareth Geertruidy Zelle, яка обрала собі псевдонім Мата Харі. Цій жінці саме життя створило скандальний сценарій. Коли їй було тринадцять років, її батько збанкрутував, і вона мусила переїхати жити до свого дядька в Гаагу. Невдале заміжжя та смерть сина змусили її шукати роботу, яка б забезпечила її життя. З великим успіхом вона танцює в Парижі, заробляючи мільйони і порушуючи етикет. «Вона не танцює, а лише поступово роздягається, легко похитуючи своїм засмаглим тілом, — писала скандальна письменниця Colette в газеті «Le Figaro». — На свої виступи вона приходять майже оголена, танцює туманно з примруженими очима, огорнена повітряною сукнею» [8]. Чоловіки втрачали розум. Мата Харі танцювала в Парижі, Мадриді, Берліні, у міланській «La Scala». Отримувала мільйони і витрачала їх, викликаючи захоплення і заздрощі. Війна вибухнула в найневдаліший для неї момент. Коли вона 1914 року приїхала до Берліна, з'ясувалося, що Metropol-Theater розірвав договір з нею, було викрадено її шикарні хутра, а банк відмовився виплатити грошовий депозит. У Голландію вона повернулася без грошей і в цей момент німецький консул запропонував їй працювати на розвідку. Пропозиція передбачала 20 тисяч франків, що на той час було досить значною сумою, хоча для Харі це було не так і багато. Перебуваючи в злиденному становищі, вона взяла гроші, вважаючи, що це не потягне за собою якихось обов'язків. Мата Харі отримала псевдонім Н-21 і переїхала до Парижа, де німецькій справі вона особливо не прислужилась. Досить швидко її повідомлення розшифрували французи, танцівницю заарештували й після закритого розслідування засудили до смертної кари. Вирок було виконано.

Сумніви щодо цієї справи виникли лише нещодавно. Рівно через 84 роки після страти Харі до французького міністерства юстиції надійшла пропозиція касації смертного вироку скандальної жінки-шпіона. Документи надало Товариство Мати Харі і голландське місто Leenwarden, де танцівниця народилася. У них є нові факти, які розшукав історик-аматор Лев Шріман. Для чого в такому разі було задумано той колосальний скандал?

Французьким військовим її смерть була потрібна. Це свідчило б, що контррозвідка діє успішно — це перше, а друге — смерть Харі задовольняла громадську думку, що обурювалася стилем життя танцівниці в той час, коли на фронті гинули люди. Коли поліція прийшла до готелю, Мата Харі перебувала ще в ліжку і снідала. Комісар Triolet пояснив їй, що її звинувачують у шпіонажі, допомозі й співробітництві з ворогом. Танцівниця вибачилася перед поліцейськими і пішла до ванни купатися, а тим часом поліцейські проводили ретельний обшук. Дещо згодом Мата Харі вийшла оголена і запропонувала їм ... шоколад. Через вісім місяців її розстріляли.

Шріман вважає, що момент арешту танцівниці розкриває всю правду про Мату Харі: її засудили до розстрілу не за шпіонаж. Скандальну жінку влада використала в антинімецькій кампанії. Ця жінка захоплювалася життям, але не розуміла того, що війна все змінює.

Приречені скандалити в житті.

Френсіс Бекон якось сказав: «У людській натурі взагалі більше безумства, ніж мудрості» [9, с.27].

Чи можемо ми, таким чином, пов'язати цю слабкість з людською натурою? Це вона відповідає за все, а не ми. Однак, що ми знаємо про цю природу? І чому ми хочемо її обмежити, поставивши для неї рамки, що позбавляють нас винахідливості. Чи не шукаємо ми дріб'язковості сьогодні, аби захистити себе перед викликом вільного прийдешнього?

Майже в кожній філософській концепції та людському розумі, які виявляють сміливість позмагатися з дійсністю, виникає сильне усвідомлення абсурду. Ми буквально приречені протистояти світові. Перед нами виклик правди, свободи і добра. Всі ми закинуті на високі шпиль історичного розвитку, вирішуємо долі світу в жадливій самотності, вирішуємо за світ і за решту людей, які є складовою цього світу. Кожен мусить відповідати за світ і за людство.

Обираючи певну позицію, людина постає такою перед іншим і перед усім людством. Еволюція тисне на нас і підштовхує до того виміру, який ми повинні створити. Це і є джерело страху. Треба знати, що напруга між духом і матерією часто буває непередбаченою. Герман Гессе в «Нарцисі і Златоусті» пише: «Будь-яке буття, здавалося б, спирається на дійсність, на протиставлення; чоловік це чи жінка, жебрак чи міщанин, розумний чи емоційний — неможливо водночас переживати вдих і видих, чоловіче і жіноче, свободу і порядок, потяг і дух; завжди доводиться платити за перше втратою другого і завжди перше було так само важливе і варте потягу, як і друге. Жінкам у цьому випадку, можливо, легше, бо природа створила їх так, що насолода сама по собі приносить плід, а запал кохання породжує дитину. Чоловік замість цієї простої плодючості отримує одвічний сум. Невже Бог, який це все створив, був злим чи вороже налаштованим, чи, може, злісно посміхався над своїм витвором? Ні, він не міг бути злим, якщо створив ланей і оленів, риб і птахів, ліс і квіти, пори року. Але в його витворі з'явилася тріщина і світ не вийшов, виявився неповноцінним. А може, Бог прагнув цього, допускаючи ваду, яка викликає сум за людським намаганням висловити особливе бажання, або, можливо, це було сім'я ворога, Адамового гріха. Хіба не виникло з нього все прекрасне і святе, що створила людина, віддаючи Богові, як свою дарчу жертву?» [1, с.143]. Гессе ставить хоча й риторичні, але дуже важливі питання, на які жодна людина не має виняткового права. Тріщина, про яку говорить письменник, проходить крізь наші душі. Страх, про який ми говоримо — це метафізичний страх, страх перед буттям і небуттям. Перед буттям всього світу, який перебуває поза нами і буттям цього ж світу, який ми можемо розкрити всередині нас. У страхові поєднуються два близьких почуття: неспокій та сп'яніння. Неспокій, тому що доводиться переступати поріг, а сп'яніння, тому що усвідомлюємо — ми стоїмо на порозі нової дійсності. Отже, будемо вважати, що коли ми пишемо і говоримо про скандал, то надаємо йому і позитивного творчого характеру, який спонукає до зростання, і негативного, майже згубного.

Скандал присутній в нас, це не окреме буття. Суб'єктом, який створює скандал, є людина.

Німецька журналістка Барбара Елігман, ведуча передачі «Exploziv», яка користується неабиякою популярністю, пише у передмові до «Великих скандалів ХХ століття»: «Із щоденної маси інформації про незвичні справи, шокуючі й майже неймовірні, ми звертаємо увагу на ті, які є ознакою нашого часу; вони почасти настільки є надзвичайними, що залишаються в пам'яті прийдешніх поколінь. Один з найбільших злочинів проти людства — холокост — у цій книжці не задокументовано. Там, де злочин набув норми, знищуються міри нашого життя» [10, с.107].

Отже, давайте запитано у митців, учених, містиків, тих, хто піднявся на вершини екзистенціалізму і блукає зі страхом перед невідомим, скільки було зречень від старих форм, з яких пут думки вони мусили звільнитися, якими прірвами свободи блукати, і тоді ми зрозуміємо, в чому виявляється хаос та неспокій, пов'язані з кожним творенням. Але потяг — цей сонний заклик Рембо «Далі! Далі!» з кінофільму А. Холанд — вимагає від нас, аби ми ставали митцями, вченими, містиками не в тій, так в іншій галузі, але в будь-якому разі шляхом нашого власного існування. Однак ці люди є сміливими і здатними перейти межі заради їхнього розширення або пошуку нових територій для свободи. Щоправда іноді, дивлячись на віддалі, важко навіть зрозуміти, чому свого часу їх називали скандалістами, а їхні справи та дії скандальними...

Література

1. *Hesse H. Narcyz i Złotousty.* — Warszawa, 1987.
2. *Camus A. Les Justes.* — Paryż, 1974.
3. *Peguy Ch. Poezje. Wybory, opracowania i przekłady.* — Warszawa, 1978.
4. *Todd J. M. Martin Luter.* — Warszawa, 1974.
5. *Księga Rodzaju, R.I., w.25-b; Biblia Tysiąclecia.* — Poznań, 1991.
6. *Kowalczyk Z. Kardynał Ledóchowski prymas czasów niewoli.* — Gniezno, 2003.
7. *Markez G. M. Skandal w historii, i inne felietony.* — Warszawa, 1986.

8. *Le Figaro*. — Paris, 1914.
9. *Taterkiewicz Wł.* Historia filozofii, t II. — Warszawa, 1981.
10. *Znak* n. 357-358. — Kraków, 1984.

Надійшла до редакції 19.01.2006 р.